

Egy XIII. századi remetekápolna
– Idegsýt Beatae Elizabeth – lokalizálása
Nyelvészeti vizsgálatok a *séd* és *kút* szavak körében*

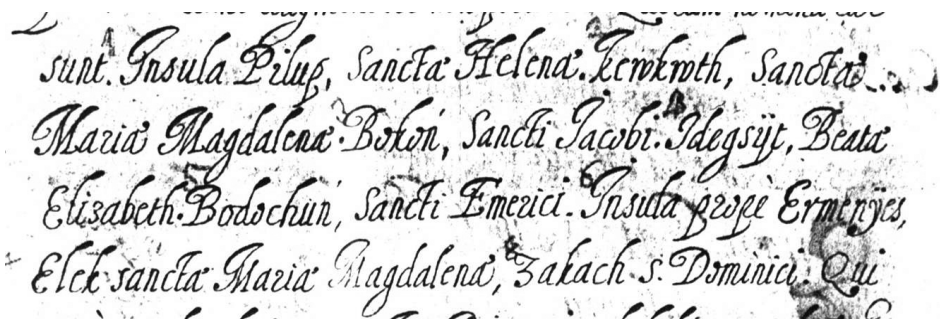
I. Bevezetés

1. Pál püspök oklevele. – Az alábbiakban tárgyalt remetekápolnának mindmáig egyetlen említése ismert, amely Pál veszprémi püspök 1263-ban kibocsátott bullájában található. (Egy lehetséges további említésre a zárófejezetben fogok utalni.) Az oklevél szövegét Gyöngyösi Gergely 1522–1526 között készült pálos rendtörténete tartotta fenn; a rendtörténet kritikai kiadását HERVAY FERENC rendezte sajtó alá. Az oklevélszöveg minden későbbi kéziratos vagy nyomtatott közlése erre a forrásra vezethető vissza (Gyöngyösi: *Vitae*, 43–5. [a 10. fejezetben]). Ebben a kiadásban megtalálható a jelenleg ismert kéziratok családfája is, amelyek közül a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött, 1603 előtt készített kódex a legrégebbi: jelzete Ab 151/c.; a kritikai kiadás az UC jelölést használja. A XX. század közepéig ismert volt egy ennél korábbi kézirat is, amelyet MÁLYUSZ ELEMÉR használt és egy tanulmányában rövid leírást is adott róla (1945/1947: 12. 28. jegyz.). Az oklevélszöveg magyar fordítása először 1983-ban jelent meg, Gyöngyösi rendtörténetének magyar kiadásában (Gyöngyösi: *Arcok*, 43–5. [a 9. fejezetben]).

Az oklevél előadása szerint Pál veszprémi püspök IV. Orbán pápa kérésére vizsgálatot folytatott, hogy az egyházmegyéjében működő remeteközösségek vajon rendelkeznek-e megfelelő anyagi háttérrel ahhoz, hogy Szent Ágoston regulája szerint működhessenek. A püspök válasza általánosságban elutasító volt, de az oklevélben felsorolja azt a hét remeteházat, amelyek működését engedélyezi. Továbbiak alapítását azonban kiközösítés terhe mellett megtiltja.

Az oklevélben szereplő hét remetekápolna a kritikai kiadás alapját képező kéziratban [1. kép] a következő (az *ae* karaktert a kézirat *a*'-vel jelöli): 1. Insula Pilup, Sancta' Helena'. 2. Kewkwth, Sancta' Maria' Magdalena'. 3. Bokoń, Sancti Jacobi. 4. Idegsýt, Beata' Elizabeth. 5. Bodochuń, Sancti Emerici. 6. Insula propè Ermenyes, Elek sancta' Maria' Magdalena'. 7. Zakach S. Dominici.

* Köszönetemet fejezem ki a tanulmány lektorának, Tóth Valériának, valamint Balácsi J. Attilának hasznos javaslataikért; továbbá köszönöm a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára dolgozóinak segítőkész munkáját.

1. kép

A remetekápolnák felsorolása a Gyöngyösi-mű kritikai kiadásának alapjául szolgáló, 1603 előtt készült kéziratban.

(Forrás: Budapesti Egyetemi Könyvtár Ab 151/c jelzetű kézírata)

A fentiek közül néhány helynév azonosítása magától értetődő, azonban az 1. és 4. sorszám alattiak több évszázadon át rejtélyt jelentettek a kutatók számára. Az 1. alatti *Insula Pilup Sanctae Helenae* lokalizálásának kérdését egy korábban megjelent dolgozatomban tárgyaltam (HOLLER 2007.).

2. Lokalizálási próbálkozások. – Ebben a publikációban az *Idegsyt Beatae Elizabeth* néven említett remetekápolna lokalizálásával foglalkozom. (A továbbiakban az *y* karakter helyett az *y*-t használom, követve a szövegkiadást.) Ennek elhelyezkedésére vonatkozóan a kutatók eddig különböző hipotéziseket fogalmaztak meg.

1975-ben HERVAY FERENC a „Documenta artis Paulinorum” címet viselő nagyjelentőségű és terjedelmes pálos forrásgyűjteményben mindössze pár szavas említést ad Idegsytről: „1263-ban említik a Szent Erzsébetről elnevezett remetetelepet Idegsyten. Bizonyos, hogy a veszprémi egyházmegye területén feküdt, pontosabb meghatározása azonban lehetetlen, mert minden további adatot nélkülözünk” (DAP. 1: 185). Vagyis sem a remetekápolna neve, sem az *Idegsyt* helynév nem bukkan fel egyetlen további forrásban sem.

1980-ban GUZSIK TAMÁS és FEHÉRVÁRY RUDOLF – elismerve a lokalizálás nehézségét – a Szent Erzsébet titulus alapján felvetették azt a lehetőséget, hogy a Pula melletti Tálod lehetett a kérdéses hely. De egy további lehetőséggel is számoltak: a Tapolca és Haláp közötti halastavak feletti Szentkút nevű forrással (GUZSIK–FEHÉRVÁRY 1980: 201–2). Ezek alapján írja HERVAY FERENC 1984-ben: „Teljesen hallgatnak a források Idegsytről: ez talán azonos a Pula és Nagyvázsony között fekvő Táloddal, amelynek ugyancsak Szent Erzsébet volt a védőszentje” (1984: 163).

2000-ben GUZSIK TAMÁS egy további lehetőséget is indítványozott: a mai Várvölgy falu környékét (2000.), a 2003-ban posztumusz megjelent könyvében pedig az egykori remetekápolna összesen négy, általa elképzelhetőnek tartott azonosítását említi (2003: 45–7).

2003-ban MEZŐ ANDRÁS a Tálodhoz tartozó adatok között említi kérdőjellel, utalva HERVAY 1984-es publikációjára (2003: 82).

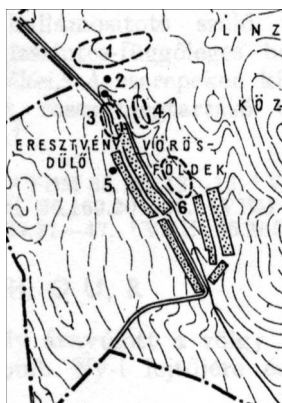
3. Idegsyt, Ideksyd. – Feladatunk tehát egy *Idegsyt* alakban említett település helyének megállapítása, amelynek létezéséről csak 1263-ból van tudomásunk.

Mindenekelőtt szeretném megjegyezni, hogy Gyöngyösi Gergely rendtörténetének eredetijéről még a XVI. században készült másik kézirat, amelyet a kritikai kiadás VM rövidítéssel jelöl, az illető remetekápolna nevében *Ideksyd* változatot közöl (Gyöngyösi: Vitae, 45, a 3. sorhoz tartozó jegyz.). Ezért a két névalakot egyenrangúnak kell tekintenünk, mivel nem tudhatjuk, hogy Gyöngyösi eredeti kéziratában, még inkább Pál püspök negyed évezreddel annál is korábbi bullájában milyen helynévalak szerepelt.

Noha az elmúlt évszázadok során felvetődött, hogy esetleg az oklevélben felsorolt telepek nem mindegyike feküdt a veszprémi egyházmegye területén, azonban az oklevélszöveg tartalma, valamint a biztonsággal lokalizálható remetekápolnák alapján megalapozott az a kiindulási feltevés, hogy Idegsyten is a veszprémi egyházmegyében keressük, amint azt Hervay Ferenc is feltételezte.

4. A lokalizálási probléma megoldása. – Álláspontom szerint a Pál püspök bullájában negyediknek említett remetekápolna a mai Veszprém megyei Hidegkút nevű település feletti dombon eredő forrásnál helyezkedett el (északi szélesség: 47° 00' 40", keleti hosszúság: 17° 49' 23", vö. 2. kép). (Ebbe az irányba mutató utalást két ponton találtam a szakirodalomban, de érdemi indoklás vagy magyarázat nélkül: KISBÁN 1938: 20; valamint MAJOR JENŐ lábjegyzetben közölt szóbeli megjegyzésében: GUZSIK–FEHÉRVÁRY 1980: 202, 63. jegyz.) A fenti lokalizációt archeológiai, topográfiai és – legfőképpen – nyelvészeti érvek támasztják alá.

Hidegkút település a Bakonyban fekszik, 10 km-re a Balaton partjától, Balatonfüredtől északra. A fentiekben említett forrástól északnyugat felé mintegy 3 km-re van Tótvázsony. Hidegkút a Bakony déli oldalában fekvő kisebb medence délkeleti végén helyezkedik el, dél és kelet felől 50–60 méterre felmagasodó erdős terület veszi körül. Maga a település egy V alakzatot képez, ennek keleti ága az egykori Nagyhidegkút, a nyugati ága Kishidegkút. A keleti részt 1488-ban *Alsó-*, a nyugatit *Felsőhidegkút* néven említ egy oklevél (DI. 28340) A két falu 1927-ben lett egyesítve *Veszprémhidegkút* néven, ami hamar *Hidegkút*-ra rövidült. Hidegkút történetének további fejezetei tekintetében a szakirodalomra utalok (VMHL. 1: 223–4, 280–1; MRT. 2: 107–9, HIDEGKUTI–HUDI 1987.).

2. kép

A Hidegkút körüli régészeti lelőhelyek. 1. szám jelöli a forrás feletti platót,
2. szám jelöli a plató déli szélét, az egykori remetekápolna helyét.

(Forrás: Veszprém megye régészeti topográfiája.

A veszprémi járás. Budapest, 1969. 107.)

B) Régészeti bizonyítékok. – Árpád-kori régészeti leletek a Kis-hidegkúttól északra eső, a településnél magasabban fekvő forrás körül kerültek elő. Erről így tájékoztat Magyarország régészeti topográfiája: „A forrás fölötti platón, nagyjából nyugat–keleti irányban sok középkori cserép hever a felszínen. A gyűjtött anyagban XII–XIII. századi cserép és későközépkori kerámiatöredék volt. A lelőhely déli szélén, a forrás fölötti platón kell keresnünk az egykori hidegkúti templom maradványait, azonban ma a felszínen nyomai alig vannak” (MRT. 2: 107–8. 24/1, 24/2 lelőhelyek).

A XX. század elején végzett itt kutatásokat LACZKÓ DEZSŐ, az ő beszámolójából való az alábbi idézet: „A forrás körüli sáncolások építkezési nyomokkal és egy elkerített régi temetővel. Kora nincsen megállapítva” (MRT. 2: 107. 24/1 lelőhely).

A PESTY FRIGYES által kezdeményezett 1864. évi országos helynévösszeírás adatai szerint egyes tótvázsonyi öregek még emlékeztek a hidegkúti templom két tornyára, de már akkor is csak a romok alapjai látszottak (MRT. 2: 108. 24/2 lelőhely).

Időben visszafelé haladva, 1851-ben FÉNYES ELEK geográfiai szótárában Kis-Hidegkút pusztaként kerül említésre, Nagy-Hidegkútról mint Zala vármegye szélén, Veszprém vármegyében lévő német faluról emlékezik meg. Ezt írja: „A helység nyugoti részén láthatni egy elpusztult szentegyházat, s mellette egy igen jó vizü forrást” (1851. I: 108).

Fennmaradt egy 1799-ben készült kéziratos térkép a Veszprémi Állami Levéltárban, amely Hidegkút környékét is ábrázolja (MRT. 2: 324, 34. tábla/1). A térképen látható egy miniatűr rajz, amely a forrás feletti magaslaton álló építményt mutat. Bár alig kivehetően, a nyugat felé eső részen két tornyocska látszik, kelet felé pedig egy körbekerített terület. Bizonyára ezt a részt azonosította temetőként száz évvel később LACZKÓ DEZSŐ.

A régészeti topográfia veszprémi járási kötetének kiadása után közel két évtizeddel jelent meg nyomtatásban HIDEKGUTI MIHÁLYnak a település történetével foglalkozó, még 1938-ban készült munkája. Ő még tanulmányozhatta annak a pernek mintegy ezer oldal terjedelmű, azóta elpusztult iratanyagát, amelyet gróf Eszterházy Károly egri püspök, mint a terület kegyura indított a földet legeltetésre használó tótvázsonyi birtokosok ellen. A XVIII. század hatvanas éveiben folyó perben még az 1715-ös határjárásban részt vett egyik gazda is tett vallomást. Idézek az 1769-ben tanúskodó 84 éves Török István vallomásából: „A régi Hidegkút ott volt, ahol ma [azaz 1769-ben] is áll a kéttornyú templom és megvan a régi temető” (HIDEKGUTI–HUDI 1987: 14).

Megjegyzem, hogy a forrás feletti lelőhely keleti szélén őskori cserepeket, kovaszilánkot, kőbalta töredéket is találtak a régészek; római kori cserépdarabok előfordulását LACZKÓ DEZSŐ is jelezte. Tehát a terület lakott volt évszázadokkal korábban is: Hidegkút története a távoli múltba vezet.

C) A hely topográfiaja. – A fentiekben említett forrás a Hidegkúti séd nevű patakat táplálja. A helyet így jellemzi a település szülőtte és történetírója 1938-ban: „A völgy kezdete fölötti domb alján fakad a hármass forrás, mely régebben kis tóvá ... szélesedett ki, majd tovább folyva, mint tiszta és jó vizű patak jelzi a Kis- és Nagyhidegkút közti határt. ... A felső végénél említett dombról gyönyörű kilátás nyílik a Balatonra, Tihanyra és a mögöttük fekvő somogyi partokra” (HIDEKGUTI–HUDI 1987: 13).

HERVAY FERENC már említett dolgozatában a legkorábbi magyarországi remetetelek topográfiai jellegzetességeiről ezt írja: „Tipikus a középhegységi és dombvidéki helyválasztás. Az első remeteségek kizárólag ilyen fekvésűek. Völgyek teraszán, dombvidékek vagy hegységek magasabban fekvő síkjain, de mindig forrás vagy patak közelében, falvaktól és lakott helyektől távol építették fel kápolnájukat vagy templomukat és lakóhelyüket. 1470-ig csaknem kizárólag ilyen fekvésű remetéseket találunk” (HERVAY 1984: 170).

Tehát mind a régészeti leletek, mind a hely topográfiai adottságai alátámasztják, hogy a középkorban remetetelep működhetett ezen a helyen.

5. A nyelvészeti elemzés alap gondolatai. – A tanulmány további részében nyelvészeti eszközökkel szándékozom igazolni, hogy a Gyöngyösinél felbukkanó *Idegsyt* és *Ideksyd* névalakok azonosíthatók a patak-, és településnévként egyaránt előforduló *Hidegséd* névvel, ez pedig más települések esetében dokumentált helynévvaltozati adatsorok analógiája alapján azonosítható *Hidegkúttal*. Célszerűnek tűnt először a felmerülő lexémák és helynevek korai adatainak számbavételével és az ezekhez kapcsolódó jelentéstani vizsgálatokkal foglalkozni (II. fejezet), majd ezután külön fejezetben az alakváltozatok magyarázatával (III. fejezet). A lokalizációt megalapozó nyelvészeti következtetéseket a II/7. és a III/5. pontokban foglaltam össze.

E szerteágazó vizsgálatok során több érdekes nyelvészeti kérdés vetődött fel, melyek összessége szétfeszítené e tanulmány terjedelmi kereteit. Ezért közülük csak néhányat tárgyalok, egy részüket a nyelvészeti gondolatmenet alkalmas pontján; a vizsgálataimhoz szorosan kapcsolódó, de terjedelmesebb tárgyalást kívánó egyik

kérdéskört pedig különválasztva, a IV. fejezetben. A záró V. fejezetben Hidegkút további sorsáról jtek pár szót.

II. Hidegséd–Hidegkút: jelentéstani vizsgálatok

1. *Séd* nevű patakok a Balaton környékén és a Dunántúlon. – A) A vizsgálataink középpontjában álló Hidegkút település körzetében rendkívül gyakori a *séd* folyóvíznév; e területen tíz olyan patak-, illetve folyónevet találtam, amelyek a *séd* szót tartalmazzák. Az azonosító jelző nélküli Séd Veszprémen folyik keresztül. Többé-kevésbé szintén nyugat-keleti irányban folyik a Nagyvázsony térségében található Vázsonyi-séd.

A Zánka és a Balaton keleti vége közötti mintegy 30 km-es szakaszon belül nyolc *séd*-et azonosítottam, amelyek nagyjából észak-déli irányban folynak a Balaton felé, illetve magába a tóba. Ezek nyugatról kelet felé haladva a következők: 1. Horogi-séd: Monoszló és Zánka térségében; 2. Örvényesi-séd: Pécsely és Örvényes térségében; 3. Aszófői-séd: Aszófő térségében; 4. Szőlősi-séd: Balatonszőlős–Balatonfüred térségében; 5. H i d e g k ú t i - s é d : H i d e g k ú t o n eredés belefolyik a Szőlősi-sédbe; 6. Füredi-séd: Balatonfüred térségében; 7. Lovasi-séd: Paloznaktól keletre; 8. Vörösberényi-séd: Balatonalmádi térségében.

B) De példákat említhetek a Bakony északabbra fekvő területeiről is. Bakonybélről délre folyik a Fekete-séd, a településtől keletre ered az Öreg-séd, amely a Gerencébe torkollik; hasonlóképpen, mint az északabbra található Vörös János-séd, valamint a Szalai-séd és a Hamuházi-séd összefolyásából keletkezett Somberek-séd is. Ezekről nyugatra jelzi a térkép a Gyimóti-sédet, s egy másik, ugyancsak Öreg-séd nevet viselő, hosszú folyású patakot, amely szintén a Gerencébe fut, a Bakony északi peremén.

A Balaton déli partján, Balatonföldvár körzetében folyik a Köröshegyi-séd.

C) PESTI JÁNOS összegyűjtötte a Dél-Dunántúl földrajzinév-gyűjteményeiben fellelhető *séd* adatokat, ezek a XIX. század közepe óta dokumentált feljegyzéseket is tartalmazzák. Gyűjtése Baranya, Tolna, Somogy és Zala megye egészét, valamint Veszprém megyéből a tapolcai járást foglalta magába. A feldolgozott anyagban a tapolcai járás keleti felében – amely tehát a Balaton-felvidékhez tartozik –, 48 *séd* adat fordult elő, a járás nyugati felében viszont egy sem. Baranya megyében előfordulása gyakori, Tolnában és Somogyban ritkább, Zala megyében viszont nem adatolt (PESTI 1987: 37–41).

PESTI JÁNOS még nem vonhatta be vizsgálataiba Veszprém megye pápai, ajkai és veszprémi járásának adatait. A Veszprém megyei földrajzinév-gyűjtemények mutatóiból megállapítható, hogy a megye nyugati szélét leszámítva mindenütt jól ismert e szó: a tapolcai járás 52 településéből 28-ban, a pápai járás 61 településéből 22-ben, az ajkai járás 48 településéből 4-ben, a veszprémi járás 71 településéből 38-ban adatolt a *séd* szó valamilyen földrajzi névben (VeMFN. 1: 306, 2: 364, 3: 393, 4: 691).

Ezek az adatok mértani pontossággal kirajzolják a szó mai elterjedtségét. Ugyanis a legnyugatibb előfordulások a következők: a pápai járás északi felén Egyházaskesző (keleti hosszúság 17° 19' 38"), a járás déli felén Mihályháza (17° 20' 20"), az ajkai járásban Somlójenő (17° 21' 19"), a tapolcai járásban pedig Lesencefalu

(17° 20' 29"). Tehát Veszprém megyében a *séd* szó a keleti hosszúság 17° 20'-től keletre adatolt, attól nyugatra nem.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a *séd* 'patak' jelentésű, ma is élő tájnyelvi szó, elsődleges előfordulási területe a Bakony és a Mecsek vidéke, de használata átsugárzik a Somogyi- és Tolnai-dombság területére.

2. A *séd* szó előfordulásai az ómagyar korban. – A) Az alábbiakban a *séd* néhány okleveles előfordulását említem meg, számos további a következő pontokban fogok utalni. Az OklSz. 'rivulus, fluentum; Bach' értelmezéssel összesen 20 adatot sorol fel, közülük hat XIII. századi, tíz XIV. századi példa (OklSz. 837). Néhány a XIII. századi adatok közül: 1245: *Anasede*, 1261: *Melsed*, 1270: *Egressed*, 1294: *Nogsed*.

B) A korai előfordulások tekintetében különösen figyelemre méltó az 1015-re datált, hamis pécsváradi alapítólevél, amelynek határleírása bőséges forrása *séd* szavunknak. A hamisítás idejét SZENTPÉTERY IMRE akadémiai székfoglalójában a XIII. század elejére tette (1918: 616), a Szent István-émlékkönyvben ezt pontosította a század 20-as éveire (1938: 139). GYÖRFFY GYÖRGY megállapítása szerint 1228 előtt készült (DHA. 72). Az elmúlt évtizedben KRISTÓ GYULA foglalkozott az oklevéllel (2000: 321).

Az oklevélben előfordul a *séd* szó *sedy* alakban kétszer, 'birtokrészek határát jelölő folyó vagy patak' értelemben, továbbá a *sedfey* és *sedefey* alakokban 'vízfolyások forrásá'-t jelölve; olvashatjuk a *kouas sede* alakot, amely a szövegkörnyezet alapján 'birtoktest'-et jelöl, s szerepel egy *mitar sede*, amely egy birtok határát képezi (DHA. 74–5). Ez utóbbi egykori folyása Mítár és Nógrád településekre vonatkozó néhány további adat segítségével behatárolható, és GYÖRFFY térképen is feltünteteti történeti földrajzában (1: 342, 349, Baranyavármegye térképe). Az oklevél ezen adatainak egy részét az EWUng. vette számba először a nyelvészeti szakirodalomban (EWUng. 2: 1313, lásd még: KMHsz. 1: 189).

Az oklevélből egyetlen, éppen a fentiektől különböző adatot közölt a TESz. *séd* szócikkében, a *scedluc* nevet (TESz. 3: 506). Ez annál inkább meglepő, mert a szó eleji *sc-* feltehetően [*sz*] hangot jelöl, viszont az összes többi esetben az [*s*] hangot jelölő *s-* kezdetű alakokat találjuk az oklevelekben. Az adat akkor volna elfogadható, amennyiben íráshibát tételeznénk fel: ha a *scedluc* egy eredeti *seedluc* helyett állna. A helyet GYÖRFFY korábban Tolna megyében lévőnek gondolta (1: 342, *Szedluk* a.), később a mai Baranya megyei Szellővel azonosította (DHA. 505.). Bizonyára nem véletlenül mellőzte ezt az adatot az EWUng., aligha tarthatjuk számon a *séd* előfordulásai között.

C) További *séd* adatokat találhatunk GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzában kötetiben. Az első kötet földrajzi neveinek betűrendes feldolgozását lokalizálással együtt nyújtja a „Korai magyar helynévszótár” már megjelent kötete. (A *séd* adatokra: KMHsz. 1: 240.) GYÖRFFY munkájának második kötetéből említem a XII. századból eredeztethető *Sossed* azaz 'sós séd' előfordulást, a Kis-Küküllő jobb oldali mellékvíze az erdélyi Fehér vármegye alsó részében; egy 1177/1202–3/1337 évi oklevél említi (2: 558).

D) *Séd* szavunk legkorábbi előfordulása *sedu* alakban az 1086. évi bakonybéli birtokösszeíró oklevél szövegéből ismeretes (DHA. 250, említi: EWUng. 2: 1313). Az itt található adat speciális jelentése miatt e részlettel később, a 6. pontban fogok foglalkozni.

E) A *séd* felbukkan Anonymusnál is, a *castrum Borssed zouolvyn* összetett helynévben (SRH. 1: 76, 19. sor). Egészen 1975-ig a kutatók azt feltételezték, hogy a *Borssed* helyes értelmezése *Borsod* (LETHENYEI 1790: 37, MÁNDY 1799: 73, SZABÓ KÁROLY 1860: 47, PAIS 1926: 66, 108, 150), illetve PAIS DEZSŐ felvetette azt a gondolatot is, hogy a *Borssed* szó *sed* része nem egyéb, mint a latin *sed* kötőszó (SRH. 1: 76, 4. jegyz., vö. BORZSÁK 1953: 106, 1. jegyz.).

GYÖRFFY GYÖRGY 1963-ban még a *Borsod-Zólyom* emendációt alkalmazta, (1: 414, térkép: 417) de az 1975. évi faximile kiadás jegyzeteiben már ezt írja: „A Borssed név helyes olvasása Bors-séd, azaz Bors-patak” (Anonymus 142).

BENKŐ LORÁND 2003-ban több mint tíz oldalas analízist szentelt Anonymus e háromszavas részletének, elsősorban a *Borssed*-nek. Így vélekedik: „az az érzésem, hogy [Anonymus] a *Borsséd*-et is valamely ottani, valószínű helynév, közelebről víznév alapján keltette életre. ... Persze azt sem lehet teljesen kizárni, hogy egy szláv *Bôrova*-féle pataknevében ... vélt fölfedezni egy *Borsséd*-dé tehető magyar *Bórséd*-et, a szláv *-ova* víznévképzőt a magyarba ... a *séd* utótaggal téve át.” De BENKŐ azt tartja valószínűbbnek, hogy „P. magiszter *Bors-séd*-je mégis inkább egy magyar **Bór-séd* pataknevé alapján állhatott elő”, s leginkább arra hajlik, hogy a *bór* előtag a szóba jövő homonimák közül a ’fenyő’ jelentésűt tartalmazhatta (BENKŐ 2003., különösen 148–50).

HOFFMANN ISTVÁN recenziójában BENKŐ álláspontjának ismertetése után így ír: „Az utótaggal kapcsolatban azonban komolyabb kétségeink lehetnek, a *séd*-re ugyanis a Garam, sőt az Ipoly vízgyűjtőjéből sem találtam adatot, de a Felvidékről ... is csak egy ilyen említést ismerek az ómagyar korból ... Mindez ... nem érinti BENKŐ elképzelését, hiszen Anonymus konkrét helybeli névminták nélkül, akár anyanyelvjárása alapján is megalkothatta a szóban forgó helynevet” (HOFFMANN 2004: 215). HOFFMANN tehát kevésbé tartja valószínűnek a BENKŐ által preferált javaslatot.

A magam részéről megjegyzem, hogy találhatunk további *séd* adatot a Felvidékről, így a Tarna melletti Sáros várához tartozó egyik birtok határleírásában, 1270-ből: „et exeundo ad ipsum pratum pervenit ad unum locum *Egressed* vocatum in medio ipsius prati” (HO. 8: 102, OklSz. 837). Igaz, *Egressed* egyszerűen ’locus’, de a számos Eger-patak alapján bizonyosak lehetünk abban, hogy itt is víznév állt a névadás hátterében. Ennél érdekesebb, hogy a BENKŐ által preferált magyarázatban feltételezett, ’fenyő’ jelentésű előtaggal rendelkező **Bór-séd* magyar változatát, *Fenyősidei víz*, ill. *Fenyősidei patak* adatot említi a Pécestől nyugatra fekvő Kővágószőlős határából REUTER CAMILLO (1964: 144).

3. *Hidegséd* adatok az ómagyar korból. – A) A jelzős *Hidegséd* szóösszetétel mind folyóvíz, mind település nevéként előfordul. Egy példa a ’vízfolyás’ jelentésű adatra: 1341: „Cadit ad *fluuium Hydeghsed*” (OklSz. 837, uez: GYÖRFFY 2: 485). S egy példa a település jelentésű használatra: 1281: „inde uenit

ad duas metas sitas iuxta unam viam, quarum vna est *ville Hydegshed*, alia terre Tothchynk” (ÁÚO. 9: 315).

Egyáltalán nem véletlen a *hidegséd* adatok előfordulása ’hideg vizű patak’ jelentésben, ugyanis „a víznevekben előforduló ... jelzők nemcsak az adott folyót jellemzik, hanem magának a jelzett szónak a tartalmát is segítenek megvilágítani” (HOFFMANN 2003: 667). A *séd* kapcsán HOFFMANN éppen a *hideg* és a *sós* jelzőket emeli ki.

A víz- és településnevek összefüggése jól ismert és dokumentált a szakirodalomban. A névátvitel mindkét irányban előfordul, de jellegzetesen korábbiak tekinthető, amikor a vízről nevezik el a mellette fekvő települést (BENKŐ 1947b: 259).

B) Egyes települések XIII–XV. századi megnevezésében a *hideg* előtag után vegyesen fordulnak elő a *-sed*, ill. *-seg* végű alakok, váltakozva a *-kut* utótaggal.

CSÁNKI DEZSŐ történeti földrajzából idézek két adatsort. Szándékosan mellőzöm azokat az adatokat, amelyekben az utótag magánhangzója nem *e* hanem *i*, ezekkel később, a III/3. pontban, a *-g* végű alakok magyarázatával pedig külön, a IV. fejezetben fogok foglalkozni.

Az egykori Vas megyei Németújvárhoz tartozó településről, amely a XIX. század végén a *Hidegkút* nevet viselte – ma Ausztriához tartozik, neve Deutsch-Kaltenbrunn –, CSÁNKI (2: 756) adatai a következők: 1291: *Hydegshed* (ÁÚO. 12: 503), 1346: *Hideghkwt*, 1427: *Hydegseeg*, 1428: *Hydegseg*. KISS LAJOS idéz egy 1663-ból származó *Kaltenbrunn* ’hidegkút’ adatot is (FNESz. 2: 234, *Némethidegkút* a.).

A Sopron megyei *Hidegség* CSÁNKI (3: 610) által közölt említései közül néhány: 1281: *Hydegshed* (két oklevélben, ÁÚO. 9: 312 és 9: 314 két, ill. tíz előfordulással, köztük az utóbbiban az egyik *Hydegseed* alakú [Itt jegyzem meg, hogy az 1281. évi ÁÚO. 9: 297 oklevelet CSÁNKI tévesen sorolja a Sopron-megyei adatok közé, mivel valójában az előbb tárgyalt Vas megyei *Hydegshed*-re vonatkozik: ez ugyanis éppen IV. László király adománylevele, amelynek III. András-féle megújítása az 1291. évi ÁÚO. 12: 503 oklevél.]), 1326: *Hydegshed*, 1331: *Hydegseed*, 1360: *Hydegshed*, 1411: *Hydegseg*, 1454: *Hydegseeg*. MOLLAY KÁROLY hivatkozik az 1539-ből való *Khalltenprunn* ’hidegkút’ névalakra is, amelyhez azt a megjegyzést fűzi, hogy a helynév német fordítása még akkor keletkezett, amikor ismert volt a második tag eredeti jelentése (MOLLAY 1981: 240, az adat forrása: HÁZI 1921–1943. II/2: 268).

Még egy harmadik településről is szót ejtenék. Fennmaradt az egykor Gömör vármegye délnyugati sarkában lévő Bást falu határleírása 1341/1347-ből, s ebben szerepel egy *Hydeghsed* nevű folyó (GYÖRFFY 2: 459, 15. jegyz., 2: 485). Aligha tévedek, hogy az a település, amely 1455-ben és 1461-ben *Hydegkwith* néven szerepel oklevelekben (1455: Dl. 14943, 1461: Dl. 15646), s amelyet I. Mátyás király Cered, Barátony és Óbást helységekkel együtt 1461-ben Gömörtől Nógrád megyéhez átcsatolt (CSÁNKI 1: 131) – s amelyet LIPSZKY térképe is jelöl *Hidegkút* néven Nógrád megyében –, erről a bizonyos *Hidegséd* folyóról vette nevét.

Egyes települések nevében tehát vegyesen fordulnak elő *-sed*, *-seg*, és *-kut* végű változatok; e vegyes előfordulások magyarázatára a későbbiekben térek ki. Ezen települések sorába tartozónak gondolom a Veszprém megyei *Hidegkút*-ot is, s ez a remetekápolna lokalizációjának alapgondolata.

4. A *hidegkút* szóösszetétel. – A) A fenti adatsorok *hidegkút* adataira tekintettel vizsgáljuk meg ennek korai előfordulásait. A szóösszetételre az OklSz.-ban egy XIII. századi és tíz (vagy esetleg csak kilenc) XIV. századi említést találunk (OklSz. 378, *Hideg* a.). Közvetlen szöveggörnyezetükkel együtt idézem ezeket az adatokat, így megállapítható a jelentésük.

1296: quendam *fontem Hydegkuth* vocatum, 1304: iuxta viam, per quam itur de *Hydegkwt* in *Wesprimium* – a Hidegkútról Veszprémbé menő út említése, ez bizonyosan az általunk vizsgált településre vonatkozik – (GUTHEIL 102, Nr. 63, VeszprReg. Nr. 24, AkOklt. 1: 303, Nr. 617), 1318: ... *villam* ipsorum de *Hydegkuth* – ez is az általunk vizsgált településre vonatkozik – (GUTHEIL 114, Nr. 73, VeszprReg Nr. 90, AkOklt. 5: 21–2, Nr. 32), 1337: in eadem *possessione Hydegkuth*, 1337/1414: venit ad vnum *fontem Hydegkuth* vocatum de quo aqua scaturiri dinoscitur, 1358: ad *fontem Hydegkkuth* vocatum (mivel az OklSz. *forrást* itt nem említ, ezért lehetséges, hogy azonos az 1359. évi adattal), 1359: ad *fontem Hydegkuth* vocatum, 1366: *Kaltenprun* siue *Hydegkuth*, 1368: viam Berchuth vocatam superius *villam Hydegkuth* tententem, 1388: *puteum Hydegkuth* nuncupatum, 1396: ipsum *fontem Hydegkut*.

Megállapítható tehát, hogy Hidegkút leggyakrabban ’fons, forrás’ vagy ’puteus, kút’ jelentésben fordul elő, de ’villa, majorság’ nevét is jelentheti. Ez utóbbi használatnak kétségtelen oka, hogy egy adott vízvételi helyen létesült településre áthagyományozódott a forrás, ill. a kút neve.

B) A *Hidegkút* szóösszetétel legkorábbi előfordulásai a dömösi prépostság 1138. évi adománylevelében található, *Hedekcut* és *Hedegcut* alakban (SZABÓ DÉNES 1936: 131, 134).

Mivel a nyelvészeti szakirodalomban nem láttam az alábbi adatokra történő utalást, ezért megemlítem, hogy 1266. augusztusában IV. Béla király *Hydegkwth*-ről keltezte több oklevelét (RegArp. Nr. 1494, uetz: CD. 6/2: 392; RegArp. Nr. 1497, uetz: CD. 4/3: 336; RegArp. Nr. 1498, uetz: CD. 4/3: 336; RegArp. Nr. 1500).

C) Magyarországon és Erdélyben meglehetősen gyakori a *Hidegkút* településnév, bizonyára mindegyik egy jellemzően hideg vizű kútról kapta a nevét. A VÁLYI ANDRÁS által a XVIII. század végén készített lexikon nyolc *Hidegkút* nevű falut sorol fel, Nógrád, Pest, Pozsony, Szatmár, Temes, Tolna, Vas és Veszprém vármegyében, valamint két pusztát, Sáros és Tolna vármegyékben (VÁLYI 2: 171–2). LIPSZKY JÁNOS XIX. század elején készült térképén tizenkét magyarországi és négy erdélyi *Hidegkút* nevű települést tüntetett fel.

5. A *kút* szó ’forrás’ jelentése. – A) Az előző pontban vizsgált *hidegkút* adatok szükségessé teszik az utótag jelentésének alaposabb vizsgálatát. A *kút* szó mai jelentését az ÉrtSz. így határozza meg: „Földbe ásott vagy fúrt, rendszerint több méter mély és beomlás ellen védett falú, henger alakú gödör, amelyből az öszszegyült talajvíz felszínre hozható.” Ezzel szemben a forrás: „A földből természetes úton, folyamatosan vagy időszakosan felszínre törő víz.” A *kút* definíciója tehát két fontos mozzanatot foglal magába, amely megkülönbözteti a forrástól: emberi közreműködéssel készül, és a víz kiemeléséhez is emberi közreműködés szükséges.

B) Számos tény utal arra, hogy a *kút* szó jelentése korábban általánosabb volt, nem rendelkezett ezekkel a disztinktív jellegzetességekkel, és magába foglalta a mai *forrás* szavunk jelentését is; még a XIX. század második felében is létezett ez a jelentése! Ezt bizonyítja, hogy a CZUCZOR–FOGARASI-szótár a *kút* szóhoz mind a két jelentést társítja, egyiket általánosabb, másikat szorosabb értelemben: „1) Vízforrás, mely a föld színén valahol kifakad. Ez értelemben leginkább az ásványos forrásokról mondjuk. Sóskút, borkút, vaskút.... Forráskút, különböztetésül az ásott kúttól. 2) Szorosb értelemben földbe ásott gödör, melyben a föld rétegei közt létező vizek öszveszivárognak” (CzF.).

C) Tekintsük át röviden az 1055. évi Tihanyi alapítólevél *zilu kut* és *kues kut* szórványaira vonatkozó kutatói véleményeket. BÁRCZI GÉZA a *zilu kut* értelmezéseként ’a szilfa alatt vagy mellett lévő kút vagy forrás; a szilfa kútja, forrás’ meghatározást adta (BÁRCZI 1951: 19). A tihanyi oklevél ezen adataihoz a TESz. vaglyagosan megadja a ’forrás, Quelle’ jelentést, és a *kút* szó ÉrtSz.-beli, fent idézett meghatározását is (TESz.). ZELLIGER ERZSÉBET így fogalmaz a *zilu kut*-ról: ’szilfa mellett vagy közelében levő forrás’ (2005: [24]). Azt is megjegyzi, hogy „A *kút* szó ’forrás’ jelentése a Dunántúlon ma is él.”

D) A *forrás* szavunknak szentelt dolgozatában KISS LAJOS eképpen fogalmazott: „a *forrás* nem az egyetlen magyar ekvivalense a latin *fons*-nak, a német *Quelle*-nek.” Számos ’forrás’ jelentésű szót sorol fel, amelyek a régi magyar köznyelvből vagy a nyelvjáráásokból kimutathatók. Közöttük szerepel a *kút*, *kútforrás*, *kútfő*, *borkút*, *büdöskút*, *bűzőskút*, *savanyúkút*, *sóskút* és természetesen a *hidegkút* is, ez utóbbi ’hideg vizű forrás’ jelentéssel (1976: 64). KISS LAJOS megállapítja: „A ’fons, Quelle’, illetőleg a ’puteus, Brunnen’ fogalma a régiségben teljességgel összefonódik egymással.” Ezt alátámasztó német példa a ’forrás’ és ’kút’ jelentéssel egyaránt rendelkező középfelnémet *brunne*. E szónak létezik *briuwen*, *bruwen* ’főz, forr’ jelentésű párja, amely a magyar *forrás* etimológiai hátterével teljesen azonos szemléleti alapra utal. A *forrás* és a *kút* korai összefonódását KISS LAJOS arra vezeti vissza, hogy a kezdetleges mesterséges vízvételi helyek külső alakjukban szinte alig különböztek a természetesektől. Ismerteti az egyre fejlettebb kútformákat, majd megjegyzi: „a *forrás* és a *kút* fogalmának határozott elkülönülésében is szerepük volt bizonyos szláv nyelvi mintáknak” (1976: 66).

E) A fenti véleményt alátámasztják a latin nyelvű okleveles adatok, amelyekben a *-kút* végű földrajzi nevek hol *puteus*-ként, hol *fons*-ként, vagy éppen más objektumként vannak meghatározva. A ’forrás’ jelentés tekintetében utalok az OklSz. előző pontban említett, 1296., 1337/1414., 1358–1359. és 1396. évi adataira, és néhány további is említék (OklSz. 558): 1242: Tendens ad *fontem* qui dicitur *Cubulkut*, 1288: Descenditur super *fontem vrkuta*, 1303: Contineretur ad *fontem Zadorcuta* stb.

A jelentésben váltakozó használat tekintetében nagyon demonstratív GYÖRFFY történeti földrajzának első kötetében adatolt négy különböző *Hideg-kút* jellege. A KMHsz. az adatok azonosításánál a négy esetből háromszor a ’forrás’, egyszer a ’kút’ meghatározást használja; a latin nyelvű azonosításnál viszont kétszer a ’fons’, kétszer a ’puteus’ meghatározást adja (KMHsz. 1: 129).

F) Korai magyar nyelvű kódexeinkben is igazolható a *kút* szó kétféle jelentésben történő használata. Ez különösen könnyű, ha a fordítás alapjául szolgáló eredeti latin szöveget sikerült azonosítani, és a kódex szótárszerű feldolgozásban is rendelkezésre áll: ilyen kedvező a helyzet a XV. század közepéről származó két korai kódexünk esetében.

Az 1440 körül másolt Jókai-kódexben háromszor fordul elő a *kút* szó (JAKAB 2002: 191), kétszer a *fons*, egyszer a *puteus* fordításaként (JókK. 280, 130/8. sor ← *fons* 281, 1. jegyz.; 282, 131/4. sor ← *fons* 283; 330, 155/7. sor ← *puteus* 331).

Az 1466-ban írt Münchener-kódexben ötször található meg a *kút* (NYÍRI szerk. 1993: 197), ebből kétszer *fons*, háromszor *puteus* van az eredeti latin szövegben (MünchK. 295, 72verso *b* hasáb (5) ← *puteus*; 341, 87verso *a* hasáb (6) mindkét-szer *fons*, 87verso *b* hasáb (11) ← *puteus*, (12) ← *puteus*).

G) Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az ómagyar korban *kút* szavunk jelentéskörébe tartozott a 'forrás' is. A fentiek alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a Hidegkút helynevek a 'hideg vizet adó természetes (vagy mesterséges) vízvételi hely' jelentésből eredeztethetők.

6. Volt-e a *séd* szónak forrás jelentése is? – A) Az előző pontban láttuk, hogy a *kút* szónak kétségtelenül volt 'forrás' jelentése; kérdés, hogy ez vajon a *séd* szavunkra is érvényes-e?

Ez a gondolat a nyelvészeti szakirodalomban felvetődött már; PAPP LÁSZLÓ ezt írta fél évszázaddal ezelőtt: „Már legrégebbi adataink is arra mutatnak ..., hogy ennek a szónak középkori földrajzi neveinkben sem kizárólag 'rivulus, fluentum' a jelentése, hanem 'fons, fonticulus; pratium; vallis piscina' vagy csak egyszerűen 'locus' (OKlSz.)” (PAPP 1954: 170).

Etimológiai szótáraink *séd*-del foglalkozó szócikkeikben – igaz, a IV. fejezetben vizsgálandó *seg* adatokat is a *séd*-del együtt tárgyalva – a 'forrás; Quell(e)| patak; Bach' kettős meghatározást adják meg (TESz., EWUng.).

B) Az OKlSz. húsz *séd* adatából nyolc egyértelműen folyóvízre vonatkozik, de a többiek között akad forrás, tó-halastó, víz, völgy, vagy csak általánosságban terület jelentésű. Közülük említhető az alábbi, amely a 'forrás' jelentésű használatot mutatja: 1347/1356: Iungit vnum *fonticulum* wlgo *Seed* nuncupatum.

A *séd* 'forrás' értelmű használatára a XV. század harmadik negyedéből származó *Sermones Dominicales* glosszái között is találunk egy példát. A „desiderat cervus ad *fontes aquarum*” mellé fűzött magyar értelmezés: *viz sidre* (Gl. 609). Az *i-s* hangalakú változatokkal egyébként a III/3. pontban foglalkozom majd.

C) Mindkét etimológiai szótárunk idézi a bakonybéli monostor 1086. évi birtokösszeírásából a *sedu* adatot, amely *séd* szavunk legkorábbi hiteles előfordulása. A birtokhatár leírásának vonatkozó részlete a következő: „...hinc cadit ad puteum, de quo descendit ad torrentem Grenice, qui ducit ad portum Tugut; a quo trahitur ad *fontem*, qui nominatur Tuhut *sedu*; inde fertur ad puteum Tuhut, ...” (DHA. 250, 42–4. sor). Magyarul: „...innen egy kúthoz jut, amelytől a Grenice patakhoz ereszkedik le, amely a Tugut révéhez vezet, ahonnét egy forráshoz húzódik, amit Tuhut *sedu*-nek neveznek; onnan Tuhut kútjához visz...” (CAH. 114, DRESKA GÁBOR

fordítása). Az adatot az OklSz. 1095-re tette (OklSz. 837); a TESz. 1130–40/XII–XIII. század datálással közölte; az EWUng. már 1086-ra datálta.

Ha a *séd*-nek számos előfordulását ismernénk ’forrás’ jelentéssel, akkor kétségünk nemigen lenne aziránt, hogy ez az adat is ezek közé tartozik. Mivel azonban ilyen jelentéssel alig néhány esetben találkozunk, ezért felvetődik annak a lehetősége, hogy a határleírás e részletének megfogalmazása esetleg nem teljesen precíz. Ugyanis nem zárható ki, hogy a révre történő utalás után említett forrás esetleg a Tuhut-kúttal azonos, s a Tugut-révtől a *Tuhut sedu*-nek nevezett patak mentén vezetett a határvonal az azt tápláló Tuhut-kúthoz. Az kétségtelen, hogy az eredeti szöveg a *sedu* szó ’forrás’ jelentésére utal.

D) A jelenkori helynevekben a *séd* szó, illetve utótag jelentése általában ’patak’, néha ’folyó’, ’ér’ vagy ’árok’. PESTI JÁNOS már idézett adatgyűjtésében említ két Baranya megyei adatot, amelyekről azt állítja, hogy bennük a *séd* ’forrás’, illetve ’kút’ értelemben fordul elő (1987: 53). Ezekhez társít továbbá két adatot Veszprém megye tapolcai járásából, amelyekben forrásnév részeként szerepel a *séd*. Közlebről megvizsgálva ezeket az adatokat, közülük háromról egyértelmű, hogy noha maga a megnevezett objektum valóban forrás vagy kút, de a földrajzi név részét képező *séd* önmagában ’vízfolyás’-t jelent (Baranya megyében 265/10: *Sid-fóras*; a tapolcai járásban 18/126: *Király kúti séd*, 20/62: *Orbán-kúti-séd*). Például ez utóbbi adatot a helynévtár ilyen alakban közli: „*Orbán-kúti séd* : *Orbán-kút ere* : *Orbán-kúti-árok*”, és jellegeként ’vízfolyás’-t határoz meg (VeMFN. 1: 107). Megjegyzem, hogy e helynévgyűjtemény összeállítói is csak a ’vízfolyás, patak’ jelentést vették számba a *séd* szó esetében (VeMFN. 1: 23). Tehát a PESTI által összegyűjtött több mint kétszáz adatból esetlegesen egyetlen egy lenne a ’forrás’ jelentésűek közé sorolható.

E) Megállapítható tehát, hogy bár van néhány adat, amelyben a *séd* ’forrás’ jelentéssel szerepel, de ezek ritkák, és ez a jelentés a mai nyelvhasználatban gyakorlatilag nem dokumentálható. Úgy vélem, hogy a nagyszámú ’vízfolyás’ jelentésű adat mellett a ’forrás’ jelentésűek inkább másodlagos, áttételes használatból eredő kivételnek tekintendők, semmint az egykori jelentéstartomány aktív szegmensét reprezentáló adatoknak.

7. Következtetés. – Eddigi vizsgálataink alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy egy hideg vízű patak menti területet, illetve az ott létesült települést egyszer a *v í z f o l y á s*, máskor annak *f o r r á s* a alapján azonosítottak. Ez magyarázza, hogy azonos település megnevezéseképpen mind a *Hidegséd*, mind a *Hidegkút* alakokkal találkozhatunk, amint a 3. B) pontban említett adatsorok esetében láthattuk.

(Folytatjuk.)

HOLLER LÁSZLÓ